

B.A. III - Paper-II - Sociology

Module-4 - National Integration

राष्ट्रीय उकात्मता

(ब) राष्ट्रीय एकात्मता : संकल्पना अडथळे आणि उपाययोजना
राष्ट्रीय एकात्मता : संकल्पना

आपण राष्ट्र म्हणजे काय ही संकल्पना समजावून घेतली. त्याचबरोबर भारतीय समाजात स्वातंत्र्यपूर्व काळापर्यंत राष्ट्र उभारणीसाठी कोणत्या घटकांचे साहाय्य झाले आणि स्वातंत्र्यानंतर ही राष्ट्रभावना सुदृढ होण्यासाठी आपण कोणती पावले उचलली आहेत याचा अभ्यास केला. पण या राष्ट्र उभारणीत येणाऱ्या काही अडचणी आहेत त्यांचाही संक्षेपाने विचार केला. आता आपणास राष्ट्रीय एकात्मतेची संकल्पना, त्यातील अडथळे व भवितव्यातदेखील भारतात राष्ट्रीय एकात्मता सुदृढ राहण्यासाठी उपाययोजना याबाबत विचार करायचा आहे.

राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे काय ?

राष्ट्रीय एकात्मता : राष्ट्र ही संकल्पना विकसित झालेल्या लोकसमूहात आपण एक आहोत, इतर लोकसमूह आपल्यापेक्षा वेगळे आहेत ही राष्ट्रीयतेची भावना रुजते व वाढीस लागते. या भावनेतूनच या लोकांत सामाईक अस्मिता, राष्ट्रासाठी जाज्वल्य अभिमान, समान इच्छाशक्ती, समान ध्येयाकांक्षा, वाटेल तो त्याग करण्याची तयारी या गोष्टी वाढीस लागतात. राष्ट्रीय एकात्मता बळकट झाल्याचे ते चिन्ह असते.

केवळ एकच भूप्रदेश, एक वंश, एक भाषा, एक धर्म, एक संस्कृती असे एखाद्या समाजाचे एकरंगी स्वरूप असले की, त्या समाजात राष्ट्रीय एकात्मता आहे असे म्हणणे हा राष्ट्रीय एकात्मतेचा मर्यादित अर्थ होय. ज्या समाजात वांशिक भिन्नता, बहुविध भाषिकता, अनेक धर्मांचे अस्तित्व, बहुविध सांस्कृतिक चालीरीती, जातीयता, वर्गीय भिन्नता इत्यादी वैविध्य असूनदेखील त्या समाजातील लोकांत आपण एक आहोत ही भावना प्राबल्याने वास करीत असेल, त्या समाजाचे संघटन सुदृढरित्या टिकविले जात असेल, सर्वांच्या समान हिताची उद्दिष्टे गाठण्यासाठी सर्व प्रयत्नशील असतील, त्यासाठी आवश्यकता

असेल तर संकुचित विचार, स्वार्थ बाजूला ठेवत असतील तर त्या समाजात राष्ट्रीय एकात्मता आहे असे म्हणता येईल.

१. एल. पी. मायर यांच्या मते, 'ज्या समाजात प्रस्थापित संस्था व त्यांच्याशी संबंधित असलेले हवक व मूळ्ये यांचा सर्वसाधारणपणे स्वीकार केला जातो तो एकात्म समाज होय.'

२. डॉ. बिजमोहन यांच्या मते, 'राष्ट्रीय एकात्मता ही अशी एक मानसिक, सामाजिक प्रक्रिया आहे की, ज्यात सर्व प्रकारचे समूह आपापल्या संकुचित निष्ठा ओलांडून राष्ट्राने स्वीकारलेल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेत समान सहभाग घेतात.'

३. बेंजामिन यांच्या मते, 'देशातील सर्व लोकांना समान अस्मितेसाठी सामील करून घेणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय' 'National Integration refers to the 'assimilation of the entire people of a country to a common identity.'

राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होण्यासाठी सामाजिक एकात्मता (Social Integration) व भावनिक एकात्मता (Emotional Integration) या दोन्ही गोष्टी घटून येणे आवश्यक असते. राष्ट्रातील विविध भागांचे म्हणजे वंश, धर्म, भाषा, जात वगैरे संपूर्ण राष्ट्रासाठी एकात्मीकरण होणे ही सामाजिक एकात्मता होय तर विविध भागांचे परस्परांशी एकात्मीकरण होणे म्हणजे भावनिक एकात्मता होय. भारतातील एका समूहाने राष्ट्राशी एकात्मीकरण साधताना दुसऱ्या समूहाशी देखील एकात्मीकरण साधले पाहिजे.

त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय एकात्मतेचा राष्ट्राच्या प्रादेशिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा परस्परसंबंधित विविध बाजूंशी संबंध असतो. राष्ट्रीय एकात्मतेची निर्मिती, विकास व स्थैर्यही या सर्व बाजूंच्या समान विकासावर अवलंबून असते. केवळ राजकीय एकात्मता आहे, पण पराकोटीची आर्थिक विषमता राबविली जात असेल तर ती एकात्मता ही एकांगी एकात्मता होय. एकतेची भावना ही राष्ट्राच्या सर्व बाजूंनी दिसून आली पाहिजे.

राष्ट्रीय एकात्मता ही मानसिक भावना आहे, ती काही यांत्रिक पद्धतीने साध्य होणारे उत्पादन नाही. सर्व स्त्री-पुरुषांत जात, धर्म, वंश, भाषा इत्यादी भेदांवर मात करून सर्वांच्या मनात एकमेकांबद्दल बंधुत्वाची, एकतेची परिणामी राष्ट्रीयत्वाची भावना वास करीत राहिली पाहिजे. समूहनिष्ठा व राष्ट्रनिष्ठा यात नेहमीच राष्ट्रनिष्ठेच्या बाजूने कौल दिला पाहिजे. त्यासाठी विशिष्ट अशी मनोवृत्ती, विशिष्ट असा दृष्टिकोण निर्माण झाला पाहिजे. राष्ट्रीयतेस पोषक अशा व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण झाली पाहिजे. यासाठी आपला धर्म, भाषा, वेश, चालीरीती, इच्छा-आकांक्षा पूर्णतया टाकून दिल्या पाहिजेत असे नव्हे तर, त्याचा असा

स्वीकार झाला पाहिजे की, ज्यामुळे राष्ट्रीय उद्दिष्टांशी त्याचा सुयोग्य सुसंवाद, मनोहारी संगम होईल. विविधतेतून एकता याचा अर्थ हाच होय.

अर्थात, अशा प्रकारे १०० टक्के राष्ट्रीय एकात्मता ही आदर्शवादी कल्पना आहे. तरीही हे कल्पितादर्श लक्ष्य (Utopian Target) प्रत्येक राष्ट्राने आपल्यासमोर ठेवणे आवश्यक आहे. त्याकडे जास्तीतजास्त जाणे म्हणजे राष्ट्रातील बहुविधतेत अधिकाधिक एकात्मता साधून अधिकाधिक राष्ट्रीय उद्दिष्टे पदरात पाढून घेऊन प्रगती करणे होय.

राष्ट्रीय एकात्मतेतील मूलतत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. राष्ट्रीय दृष्टिकोण
२. विविधतेत एकता
३. सर्वोच्च राष्ट्रीय निष्ठा
४. सर्वसमावेशकता
५. राष्ट्र विधातक घटकांवरील वर्चस्व
६. राष्ट्रीय उद्दिष्टांची पूर्तता

या उद्दिष्टांची पूर्तता केल्याने राष्ट्रीय एकात्मता साध्य होऊ शकते.

राष्ट्रीय एकात्मतेतील अडथळे

जेव्हा एखाद्या राष्ट्रातील विघटनकारी शक्ती तोंड वर काढून त्या देशातील राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात आणू पाहतात, तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मतेची समस्या उभ्या देशाला आव्हान ठरते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून कमी-अधिक प्रमाणात राष्ट्रीय एकात्मतेस तडे जाऊन तिचे पुन्हा लहान-लहान तुकडे पडतात की काय ? किंवा पुन्हा दुसऱ्या राष्ट्राचे आपल्यावर पारतंत्र येईल की काय ? असे चिंता करायला लावणारे अनेक प्रसंग वा स्थिती निर्माण झाली.

स्वातंत्र्याच्या समान ध्येयांची पूर्तता झाल्यावर शिगेला पोहोचलेली राष्ट्रवादाची व राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना ओसरू लागली. जात, धर्म, भाषा, प्रांत विविध आर्थिक, राजकीय हितसंबंध अशा संकुचित भावना बेबंद झाल्या. त्यांनी थोड्याच काळात आक्राळ-विक्राळ स्वरूप धारण केले. स्वतंत्र भारताचा इतिहास जसा एकीकडे वैभवशाली आहे तसा म. गांधीच्या हत्येपासून ते राजीव गांधीच्या हत्येपर्यंत विविध विघटनवादी शक्तींनी भारतातील एकात्मताच धोक्यात आणणारा भयावह, लांछनास्पद तसेच कल्याणकारी राज्याची प्रगती कुंठित करणारा प्रकार आहे.

भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होणे ही राजकीय एकात्मता साधण्याची बाब होती पण आर्थिक, सामाजिक व मानसिकदृष्ट्या एकात्मता साधण्यासाठी एकूण राष्ट्रीय एकात्मतेची भास्तीय समाज : संत्वना व परिवर्तन शि. वि./२०

भावना बलिष्ठ करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. आपण अद्यापि, दारिद्र्यावर मात करू शकलो नाही. बेकारांचा प्रश्न वाढत आहे. या प्रश्नांची सोडवणूक करावयाची आहे. अद्यापि, जातिभेद व जातीयता आहे. स्त्रियांना दुष्यम लेखून त्यांची पिळवणूक होत आहे. याबाबत कायदे केले तरी मानसिकदृष्ट्या विषमतेची भावना पोसली जात आहे. ही सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेचा परिपोष होणे अत्यावश्यक आहे. भारतातील विविध भाषिकात भाषावर प्रांतरचनेमुळे प्रांतवादाच्या संकुचित राजकारणाला वाव मिळाला पण त्यामुळे भारतातील शांतता, स्वास्थ्य व आर्थिक प्रगती धोक्यात आली आहे. विद्यार्थी, कामगार, शेतकरी, कर्मचारी, राजकीय पक्ष इत्यादी आपल्या मर्यादित पण रास्त हेतूसाठी जे मार्ग योजतात त्यातून भारताच्या प्रगतीस खीळ बसत आहे. विविध समूह आपल्या वेगवेगळ्या संकुचित मागण्यांना प्राधान्य देऊन त्यांची मागणी करीत आहेत. त्यासाठी संप, मोर्चे, घेराव, बंद, दंगल वगैरे मार्गाचा अवलंब करून भारताच्या प्रगतीला खीळ पाडत आहेत. शिवाय या फुटीरतेस भारताचे शेजारी शत्रुदेश व भारताची तिसरी शक्ती म्हणून भारताचे वाढणारे महत्त्व नको असणारे प्रगत व 'दादा देश' खतपाणी घालत आहेत. भारतातील असलेली विघटनकारी शक्ती, आंतरराष्ट्रीय गुंड व तस्कर यांना या कामी प्रशिक्षण, बॉम्बस्फोटासाठी साहित्य, स्वयंचलित आधुनिक हत्यारे, अडचणीच्यावेळी आश्रय, पैसा पुरवून, भारताबद्दलचा द्वेष वाढवत आहेत. त्यामुळे नागा लोकांचा प्रश्न, जम्मू काश्मीरचा प्रश्न, पाकिस्तानचा प्रश्न आर्द्दना चालना मिळाली. तशात भारतात वाढत चाललेला भ्रष्टाचार, आर्थिक व सामाजिक विषमता, राजकारणातील गुन्हेगारी, राजकीय व्यक्तींवर गुन्हेगारी जगताची वाढती पकड यामुळे मोठ्या प्रमाणात सामाजिक असुरक्षितता वाढत चाललेली आहे. अशा वेळी इंग्रजांचेच राज्य बोरे होते असे वाटायला लागणे म्हणजे आपल्या राष्ट्रवादाचा तो पराभवच म्हटले पाहिजे. अशा स्थितीत आपणास एकीकडे आपली बहुविधता मर्यादित ठेवून, संकुचित विचारांना, शक्तीना बांध घालून प्रसंगी त्यांचे निराकरण, निर्दलिन करून सर्वांगीण प्रगती करावयाची आहे. सामाजिक न्यायाची, समतेची, सर्वांना समान संधीची, आर्थिक, सांस्कृतिक स्वातंत्र्याची पूर्तता करावयाची आहे. त्याचबरोबर आपले सार्वभौमत्व केवळ जपावयाचे नाही तर सुखी, समृद्ध व वैभवशाली बनायचे आहे. तेव्हा विविधतेतून एकता टिकविण्यासाठी व प्रगतीकडे वाटचाल करण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेला पर्याय नाही.

अन्यथा या देशातील मानसिक ऐक्य, सुरक्षिततेची भावना, सामाजिक स्वास्थ्य धोक्यात येऊन येथील विविधता बलिष्ठ होईल. यातूनच या देशाचे अनेक तुकडे होऊन हा देश छिन्न-विछिन्न होईल. पुन्हा इतिहासाची पुनरावृत्ती होऊन या देशाचे स्वातंत्र्य, सन्मान, वैभव व अस्मिता नष्ट होऊन 'न भूतो न भविष्यती' अशा प्रकारचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष पारतंत्र आपणावर लादले जाऊ शकेल.

आपल्या देशाचे अखंडत्व आणि अस्तित्व टिकवायचे असेल तर राष्ट्रीय एकात्मता ही सर्वाधिक महत्त्वाची गरज आहे. तथापि, ही राष्ट्रीय एकात्मता टिकविण्यात अनेक अडथळे येतात. या अडथळ्यांचा सारांश रूपाने पुढीलप्रमाणे विचार करता येतो.

१. भाषावाद (Linguism) : भारताच्या विविध प्रांतांत भाषावादाने संघर्ष निर्माण केला आहे आणि राजकीय नेते तर याचे भांडवल करून सत्तेसाठी त्याचा वापर करीत आहेत. प्रशासनाच्या सोईकरिता भाषावार प्रांतरचना करण्याची निकड सरकारला जाणवली व त्यानुसार १९५५ ला अशी प्रांतरचना करण्यात आली. परंतु प्रशासनाची सोय बाजूलाच राहिली आणि त्यातून माणसे दुखावली गेली, दुरावली गेली. कानडी-मराठी, मराठी-हिंदी असे वाद उफाळून आले. महाराष्ट्रात सध्या चालू असलेला भाषावाद ही तर एक राष्ट्रीय समस्याच बनली आहे. भाषावाद हा एक प्रकारे लोकांच्या मनात पूर्वग्रह निर्माण करतो. भाषावाद हा प्रदेशवाद व संकुचितपणा निर्माण करतो. तसेच प्रादेशिक राजकीय पक्षांना भाषावाद एक स्वतंत्र व्यासपीठ निर्माण करून देतो. त्यातून सीमावादाची निर्मिती होते. वेगव्या राज्याची निर्मिती त्यातून पुढे येते. भाषावादातून भाषिक अल्पसंख्याकांचा छळ होऊ शकतो. या सर्वच गोष्टी राष्ट्रीय एकात्मतेला छेद देऊ शकतात.

२. संप्रदायवाद (Communalism) : ‘एका समुदायातील लोकांनी दुसऱ्या समुदायातील आणि धर्मातील लोकांचा द्वेष करणे हा संप्रदायवाद असतो.’ प्रामुख्याने धार्मिक दंगली या संप्रदायवादातून निर्माण होतात. तसेच धार्मिक विद्वेषाची निर्मिती संप्रदायवादातून होत असते. हिंदू मुस्लिमांचे अलिंगड, भिंवंडी, ठाणे, मालेगाव या ठिकाणचे संघर्ष, खलिस्तानाची चळवळ, ख्रिश्चनांवर होणारे विविध राज्यांतील हल्ले, तसेच ख्रिश्चनांतर्फे केले जाणारे सक्तीचे धर्मातर, बाहुबली येथे मूर्ती स्थापनेबाबत झालेला हिंदू-जैन यांतील संघर्ष इत्यादी घटना संप्रदायवादाशीच निगडित असून त्यातून राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येते. संप्रदायवादामुळे द्वेष, वैरभावना वाढीस लागते. धर्मनिरपेक्षतेला त्यामुळे धक्का पोहोचतो.

३. जातिवाद (Casteism) : कोणत्याही एका जातीप्रती एकतर्फी अथवा पक्षपाती स्वरूपाची असणारी निष्ठा म्हणजे जातिवाद असतो. डी. एन. प्रसाद यांनी असे म्हटले आहे की, ‘एखाद्या जातीशी असणारी निष्ठा जेव्हा कृतीत रूपांतरित होते तेव्हा तो जातिवाद होतो.’ (Casteism is loyalty to the caste translated into action).

श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची जाणीव, पवित्र-अपवित्रपणाची भावना, आंतर्जातीय निर्बंध, जटिल स्वरूप, अस्पृश्यतेचे पालन, विशिष्ट जातींना मिळणाऱ्या सबलती आणि विभिन्न जातींतील दुरावा अशा कारणामुळे जातीयवादाची भावना फैलावते.

राष्ट्रीयत्वाची भावना विकसित होण्यास अशा जातिवादामुळे अडथळे निर्माण होतात.

विषमता ही जातिवादाशी निगडित असल्याने ती लोकशाहीला मारक ठरते. पक्षपातीपणामुळे नैतिकतेचे अधःपतन होते. मानवी मूल्ये आणि समाजकल्याणाकडे जातिवाद दुर्लक्ष करतो. वाढत्या जातिवादामुळे राष्ट्रीय एकात्मता क्षीण होत जाते.

४. प्रदेशवाद (Regionalism) : एखाद्या प्रदेशापती असणारी आत्यंतिक निष्ठा ही काही वेळा राष्ट्रीय हितालाही बाधक ठरते. भारतात असंख्य छोटे-मोठे प्रदेश आहेत आणि प्रदेशानुसार बदलत जाणारी भिन्नताही आहे. आपला प्रदेश सोडून दुसरा प्रदेश व्यक्तीला परका वाटतो. असमतोल आर्थिक धोरणेही राज्याराज्यातील तफावत वाढवत असतात. महाराष्ट्रात वैधानिक विकास महामंडळे त्यातूनच निर्माण झाली. काही राज्ये विकासात अग्रभागी आहेत तर काही फारच पिछाडीवर आहेत. ही विषमता, हा असमतोलच प्रादेशिकवादाला प्रोत्साहन देतो.

प्रदेशवाद फुटीरतेला खतपाणी घालतो. हिंसात्मक घटनांना प्रोत्साहित करतो. खलिस्तानची चळवळ, आसाममधील बोडोलैँडचे आंदोलन, तेलंगणाचा सवतासुभा, वेगळ्या विदर्भाची मागणी या सर्व घटनांतून प्रदेशवादाची स्पष्ट जाणीव तर होतेच. शिवाय त्यामुळे राष्ट्रीयत्वाच्या जाणिवेलाच तडे जातात.

५. प्रादेशिक राजकीय पक्ष (Regional Political Parties) : प्रादेशिकतेची जाणीव, राज्यांतर्गत हितसंबंध, प्रादेशिक आशाआकांक्षा यातून प्रादेशिक राजकीय पक्षांच्या निर्मितीला वाव मिळतो. राष्ट्रीय हितापेक्षा प्रादेशिक हितालाच जपण्याचा, अग्रक्रम देण्याचा प्रयत्न असे राजकीय पक्ष करतात. संकुचित मनाने निर्माण झालेले असे पक्ष राष्ट्रीय हिताचा विचारच करीत नाहीत. भारतात असे अनेक प्रादेशिक हित जपणारे राजकीय पक्ष उदयास आले. उदा. तेलगुदेसम्, डी. एम. के., ए. डी. एम. के., अकालीदल, शिवसेना इ. अकालीदल व डी. एम. के. या पक्षांनी तर एकवेळ पूर्ण स्वातंत्र्य व स्वतंत्र राष्ट्राचीच मागणी केली होती त्यामुळे राष्ट्रीय एकतेच्या विरोधाचेच पाऊल होते.

या व्यतिरिक्त, अतिरेकी कारवाया, दहशतवाद हादेखील राष्ट्रीय एकात्मतेला फार मोठा अडथळा बनला आहे. संसदेवरील अतिरेकी हल्ला हा तर संपूर्ण लोकशाहीलाच फार मोठा आघात होता. तसेच घटनेने सर्वांना मूलभूत हक्क, स्वातंत्र्य, समता व न्याय दिला असला तरी प्रत्यक्षात मात्र परिस्थिती वेगळीच आहे. आत्यंतिक दारिंद्र्य, मोठी निरक्षरता हे प्रश्न फार गंभीर आहेत. त्यामुळे एकूणच राष्ट्रविकासात ते अडथळा बनतात.

भविष्यकालीन राष्ट्रीय एकात्मता वृद्धीसाठी उपाय

भारतासारख्या खंडप्राय देशात राष्ट्रीय एकात्मता जोपासणे व ती वाढविणे ही एक

मोठी गरज आहे. त्यात येणारे अडथळे म्हणजे जातिभेद व जातीयता, भाषावाद व प्रांतवाद, आर्धिक विषमता व वाढते दारिद्र्य, विविध संकुचित विचारातून निर्माण होणारे संघर्ष व आंदोलने, सदोष शिक्षणव्यवस्था व अज्ञान, स्वार्थाने बरबटलेले राजकारण, गुन्हेगारी जगताने निर्माण केलेली असुरक्षितता, भ्रष्टाचार, शासकीय दिरंगाईचा कारभार, भारताच्या शत्रू राष्ट्रांनी भारताच्या प्रगतीत निर्माण केलेल्या अडचणी वैरो योठ्या प्रमाणात जाणवतात.

भारतातील धार्मिक, भाषिक, वांशिक, सांस्कृतिक वैरो विविधता दूर करणे हुक्मशाहीलादेखील शक्य नाही. उलट तशा प्रयत्नाने या भारतातील राष्ट्रीय भावनाच नष्ट होतील. अराजक माजेल. तेव्हा एकीकडे ही विविधता तरी ठेवायची. पण या विविध लोकांत, समूहात आढळणारी आंतरिक एकात्मता जोपासण्यासाठी तिचे खन्या अर्थाने संवर्धन होण्यासाठी पुढील सूचनांचे पालन हा आपल्या सार्वजनिक व वैचारिक जीवनाचा भाग बनला पाहिजे. कारण संघर्ष, विरोध या मार्गानी राष्ट्रीय एकात्मता साधली जाणार नाही तर सहकार्य, समन्वय, सहनशीलता, सद्भाव, सामंजस्य यांवर भर दिला पाहिजे.

१. दारिद्र्य व लोकसंख्येविरुद्ध सर्वकष लढा : अद्यापि, दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या कुटुंबांना जगणे हाच एक मुख्य प्रश्न आहे. अद्यापि, शेतीत ६५ टक्के लोक गुंतलेले आहेत. तेव्हा ग्रामीण भागातील अधिकाधिक लोकांना वस्तुनिर्मितीच्या क्षेत्राकडे वळवले पाहिजे. खेड्यातून औद्योगीकरणांचा वेग वाढवला पाहिजे. शासन, नियोजन मंडळे, अर्थतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, उद्योगपती, कामगार नेते, राजकीय पक्ष आणि जनता या सर्वांच्या परस्पर सहकार्यातून व विचारविनिमयातून दारिद्र्य व लोकसंख्येची समस्या याविरुद्ध युद्ध पातळीवरून सर्वकष लढा दिला पाहिजे. प्रसंगी यासाठी पुरोगामी कायदे केले पाहिजेत. प्रशासनातील लाल फितीचा अडसर दूर झाला पाहिजे. ‘गरिबी’ ही केवळ शासनाने हटवायची गोष्ट नाही तर स्वतः गरिबांनीदेखील स्वावलंबनाचा व श्रमाचा मंत्र आचरला पाहिजे. आपले कुटुंब मर्यादित ठेवले पाहिजे. भारत हा गरिबीच्या दुष्टचक्रात सापडलेला देश आहे हे आपण पाठीमागच्या प्रकरणात पाहिलेच आहे. गरीब लोकांना रोजची भाजीभाकरी मिळाली नाही तर त्यांच्याकडून राष्ट्रनिष्ठेच्या व राष्ट्रीय एकात्मतेस पोषक वर्तनाच्या अपेक्षा करणे चूक ठरेल. असेच गरीब लोक राष्ट्रविघातक शक्तींच्या हातातील साधन बनतात, तेव्हा गरिबी व वाढती लोकसंख्या मर्यादित ठेवली पाहिजे.

२. संपर्क भाषेचा विकास व स्वीकार : संपर्क भाषेचा प्रश्न हा केवळ सक्तीने नाही तर सामंजस्याने सोडवला पाहिजे. दक्षिणेतील राज्यांचे याबाबत मतपरिवर्तन होणे आवश्यक आहे. यासाठी हिंदी भाषेचा विकास झाला पाहिजे. भाषांतराच्या मार्गाने व नवीन ग्रंथ लेखनांच्या मार्गाने यावर अधिक भर दिला पाहिजे. विविध प्रादेशिक भाषांचादेखील

तितक्याच जिब्हाळ्याने विकास केला पाहिजे. दुसऱ्या भाषेतील उच्च साहित्याचा अनुवाद झाला पाहिजे. तसेच हिंदी भाषिकांनी इंग्रजी ही परक्यांची भाषा म्हणून तिच्या उच्चाटनाची मागणी करणे हे आत्मघातकीपणाचे जसे आहे तसेच दक्षिणेतील राज्यांच्या आर्थिक हितसंबंधाना दुखावणारे आहे. तेव्हा त्रिभाषासूत्राच्या धोरणाचा कोठारी कमिशनने पुरस्कार केला आहे. त्या धोरणाची प्रभावीपणे पण सामंजस्याने अंमलबजावणी होणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

३. अखिल भारतीय शैक्षणिक धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी : संस्कारावस्थेत असलेल्या बालकांवर राष्ट्रीय एकात्मतेचे शिक्षणाद्वारे संस्कार प्रथमतः कुटुंब व शेजारी यांच्याकडून झाले पाहिजेत. वडीलधान्यांनी राष्ट्रीय एकात्मतेला पोषक अशी धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्राभिमान, परभाषेचा आदर, जातीयतेचा धिक्कार या गोष्टीचा आदर्श मुलांपुढे ठेवला पाहिजे. अखिल भारतीय पातळीवरून राष्ट्रीय दृष्टिकोणाला पोषक असा अभ्यासक्रम आखला जातो. त्याची प्रभावी अंमलबजावणी झाली पाहिजे. राष्ट्रीय परंपरा व संस्कृतीचा सुदृढ वारसा मुलांना मिळाला पाहिजे. राष्ट्रीय चारित्र्याची जडणघडण करण्यासाठी शिक्षणासोबत स्काऊट, बालशिविरे, राष्ट्रीय सेवा योजना, राष्ट्रीय छात्रसेना यांसारख्या संघटना प्रभावीपणे व जाणीवपूर्वक राबविल्या पाहिजेत. पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच सभा, संमेलने, चर्चासत्रे, वक्तृत्व स्पर्धा, निवंध स्पर्धा, सांस्कृतिक कार्यक्रम, वगैरेतून राष्ट्रीय जाणिवा प्रभावीपणे निर्माण करता येतात. पण अपवादात्मकपणे काही शाळा, महाविद्यालये सोडली तर या कार्यक्रमांची जाणीवपूर्वक आखणी व अंमलबजावणी होत नाही, ती झाली पाहिजे. सांस्कृतिक देवाणघेवाण होण्यासाठी आंतरराज्य विद्यार्थी शिक्षक मेळावे, विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक सहली, सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे दौरे वगैरे उपक्रम मोठ्या प्रमाणात आयोजित केले पाहिजेत, राष्ट्रीय दिन साजरे करीत असताना विविध धर्मांचे, प्रदेशांचे सण, उत्सव यांची शाळांतून ओळख करून दिली पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या वाढत्या बेशिस्तीला वेळीच वळण लावून देण्यासाठी या विधायक कार्यक्रमात त्यांना गुंतविणे महत्वाचे आहे.

प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेत शाळाशाळांतदेखील भेद दिसून येतात. काही खाजगी महागळ्या शाळा उच्च शैक्षणिक दर्जाच्या म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचा केवळ उच्चवर्गीयांना लाभ घेता येतो. त्यामुळे साहजिकचे सार्वजनिक शाळेत मोफत शिक्षण घेणाऱ्या मुलांत आपल्या शाळांचा दर्जा कमी आहे अशी भावना निर्माण होते. तसेच वर्गीय अंतर वाढत जाते. तेव्हा डॉ. कोठारी आयोगाने सुचविल्याप्रमाणे सर्व धर्म, वर्ग, जाती यांतील मुलांना मोफत पण उच्च दर्जाचे शिक्षण देण्यासाठी समाईक शाळा पद्धती (Common School System) अमलात आणली पाहिजे. तसेच, अद्यापि साक्षरतेचे प्रमाण

अत्यंत अल्प आहे. अज्ञान दूर करणे ही तर राष्ट्रीय एकात्मतेची पहिली आवश्यक गोष्ट आहे. त्यासाठी प्रौढ शिक्षणाची चळवळ केवळ कागदोपत्री नव्हे तर प्रत्यक्षात शंभर टक्के यशस्वी केली पाहिजे.

४. धर्मनिरपेक्षतेचा मनःपूर्वक आविष्कार : “येथील घटना धर्मनिरपेक्ष आहे. पण जनता मात्र अजून धर्मनिरपेक्ष नाही आणि ती जर धर्मनिरपेक्ष होऊ शकली नाही तर त्यापेक्षा इतर कोणतेही मोठे दुर्दैव असणार नाही.” असा चक्रवर्ती राजगोपालाचारी यांनी फार पूर्वी दिलेला इशारा आजदेखील अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तेव्हा भारताला धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वांचा मनःपूर्वक आविष्कार करायला हवा. घरांतून, शाळांतून, सार्वजनिक ठिकाणी नव्या पिढीवर धर्मनिरपेक्षतेचे संस्कार करावयास हवेत. प्रत्येक धर्मीयाने आपल्या धर्मातील मूलभूत तत्त्वांचा शोध घेतला तर तो दया, शांती, प्रेम, बंधुता, सहजीवन, अहिंसा, त्याग, इत्यादी उदात्त गुणांचा पुरस्कार करीत असतो असे दिसून येईल. धर्मपीठावर असलेल्या पंडित, मुल्ला, स्वामी वगैरे धार्मिक नेत्यांनी या मूलभूत तत्त्वाचा परिपोष आपल्या अनुयायांत केला. धर्मापासून राजकारण दूर ठेवले तर ते धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाला पोषक होईल. याबाबत राष्ट्रीय विचारांचा शिक्षणक्रम व शिक्षक या दोहोंचीही जबाबदारी जशी मोठी आहे तशी कुटुंबातील वडीलधान्या माणसांचीदेखील ! या संदर्भात मोठ्या प्रमाणात लहानपणापासून मुलांवर संस्कार करणारे साहित्य, नाटके, चित्रपट, दूरदर्शन यांचा योग्य उपयोग करून घेता येईल. आपले मित्र, शेजारी भिन्नधर्मीय असले तरी त्यांच्याशी अधिक घनिष्ठ संबंध निर्माण केले पाहिजेत. परस्परांच्या सण, उत्सवात आणि दुःखातदेखील सहभागी झाले पाहिजे. आंतरधर्मीय मेळावे, सांस्कृतिक कार्यक्रम, स्नेह-संमेलने झाली पाहिजेत.

याचबरोबर राजकारणी, शासनाधिकारी व शासन यांनाही अल्पसंख्याक, बहुसंख्याक कोणीही असो त्यांच्या धार्मिक प्रश्नाकडे धर्मनिरपेक्षपणे पाहिले पाहिजे. यात शासन राजकारण खेळतेय, राजकीय स्वार्थ साधला जातोय अशी शंका आली तरी धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वावरचा विश्वास उडायला वेळ लागत नाही. शासनाने धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व भोंगळपणाने नव्हे तर काटेकोरपणे राबविले पाहिजे. सर्वच धर्मसंस्थांवर त्यांचे समान नियंत्रण असले पाहिजे. धार्मिक संघटना धार्मिक वृत्तपत्रे, धार्मिक लिखाण, धर्मप्रचार, धार्मिक स्थळे, धार्मिक नेते यांचे वर्तन पूर्णपणे धर्मनिरपेक्ष पाहिजे. त्यासाठी शासनाने हवे तर अधिक कडक कायदे पास करावेत आणि त्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करावी. तेव्हा धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाबद्दल कोणी शंका उपस्थित केली, टीका केली तर ती धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वावर नसून ते तत्त्व राबविणाऱ्या शासनावर व जनतेवर आहे याची जाणीव सर्वांगा हवी.

५. सामाजिक समता अधिक प्रत्ययकारी हवी : जातिभेद नष्ट व्हावेत, अस्पृश्यता नष्ट व्हावी यासाठी अधिक जनजागरण, शिक्षणाचा सार्वत्रिक विकास व पददलितांच्या आर्थिक समस्यांच्या निराकरणासाठी अधिक संरक्षण व सोई-सवलती मिळणे आवश्यक आहे. आर्थिक परिवर्तनाचा वेग वाढविला पाहिजे. आधुनिकीकरणाच्या व संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेचा वेग वाढत जाईल तशी ही तफावत कमी होत जाईल. हरिजनांवर होणाऱ्या अत्याचाराचा, त्यांचे न्याय्य हक्क मिळवून देण्यात येणाऱ्या अडचणीचा काटेकोरपणे, निष्पक्षपातीपणे विचार केला पाहिजे. हरिजनांनी देखील राजकीयदृष्ट्या कोणाच्याही हातचे बाहुले न बनता आपला व आपल्या समाजाचा दूरगामी जास्तीतजास्त विकास कसा होईल यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

तसेच समाजातील श्रेष्ठ (Elite) समजल्या जाणाऱ्या वर्गातील मूठभर लोकांच्या हातात आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक सत्तेचे केंद्रीकरण झाले आहे. या सत्तेच्या जोरावर मग तो कोणत्याही जातीचा का असेना, विलक्षण आत्मकेंद्रित झाला आहे. अपवादात्मकपणे काही उदाहरणे सोडली तर या वर्गात समाजाविषयीची बांधीलकी दिसून येत नाही. या लोकांनी ही आत्मकेंद्रित, स्वार्थी वृत्ती सोडून स्वतःचे कुटुंब, स्वतःची जात वा स्वतःच्या भाषिक समूहापलीकडे जाऊन थोडा वेळ, थोडा पैसा, थोडे ज्ञान, व थोडे कष्ट उचलणे सामाजिक समतेसाठी, पर्यायाने राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी अत्यावश्यक आहे.

६. निकोप राजकारण : लोकशाहीच्या सुदृढ विकासावरच राष्ट्रीय एकात्मतेचे यश अवलंबून आहे आणि सुदृढ लोकशाहीसाठी निकोप राजकारण अत्यावश्यक आहे. काही राजकीय पक्ष ज्यांची उभारणी जातीय वा धार्मिक तत्वावर झाली आहे. त्यापासूनच उघडपणे राष्ट्रहिताला धोका आहे. तेव्हा सर्वच राजकीय पक्षांनी प्रथम घटनेशी बांधीलकी स्वीकारली पाहिजे.

सत्ता मिळविणे व सत्ताधाऱ्यांना विरोध लोकशाही मार्गनिच व्यक्त झाला पाहिजे. ग्रामपंचायत असो वा दिल्लीतील संसद तेथे आपला प्रतिनिधी पाठविताना जबाबदारीने, विचारपूर्वक प्रतिनिधी पाठविला पाहिजे. ‘लोकांना त्यांच्या योग्यतेचे नेते मिळतात’ हे वचन सर्वांनी लक्षात ठेवले पाहिजे. राज्य, प्रदेश, जात, धर्म, भाषा इत्यादी कोणत्याच संकुचित विचाराला खतपाणी न घालता राष्ट्रहित धोक्यात येणार नाही असे नेतृत्व हवे. त्याचप्रमाणे विरोधकांचा विरोध केवळ विरोधासाठी असूनये व त्यासाठी ऊठसूट निषेध, हरताळ, मोर्चे, घेराव, संप अशा प्रत्यक्ष कृतीवर अनावश्यक भर देऊ नये. शक्यतो विद्यार्थ्यांना राजकारणाचे निरीक्षण करू घावे, पण प्रत्यक्षात विद्यार्थिदशा संपण्यापूर्वी त्यांना त्यात ओढू नये.

घटक राज्यांनी शेजारच्या राज्याशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवावेत. प्रश्न पाणी वाटपाचा असो वा सीमावादाचा असो तो विचारविनिमय, सहकार्य व परस्परांना समजून घेऊन सोडविला जावा, त्यातून भाषिकता, प्रांतीयता माजणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.

७. प्रचार साधनांचा लोकमत जागृतीसाठी प्रभावी व व्यापक वापर : दुर्गानंद सिन्हा यांनी केलेल्या तुलनात्मक संशोधनात असे दिसून आले आहे की, प्रगत खेड्यांतील १० टक्के व अप्रगत खेड्यांतील ५ टक्के लोकांना राष्ट्रीय समस्यांची जाणीव आहे. ६० टक्के लोक हे कौटुंबिक समस्येतच गुंतलेले आहेत. याचे एक प्रभावी कारण म्हणजे लोकमत जागृतीसाठी योग्य अशा प्रचार साधनांचा अभाव, तेव्हा शासनाने अधिकाधिक प्रचार साधनांचा ओघ ग्रामीण भागात नेला पाहिजे. अद्यापि, बन्याच खेड्यांत नभोवाणीचे प्रमाण वाढलेले नाही. तेव्हा राष्ट्रीय प्रश्नांची जाणीव करून देणे, अज्ञान दूर करणे, लोकांना विचारप्रवण करणे व लोकमत जागृत करणे या गोष्टी राष्ट्रीय एकात्मतेला अत्यंत आवश्यक आहेत. यासाठी रेडिओ, दूरदर्शन इत्यादींचा प्रभावी व जाणीवपूर्वक व्यापक वापर झाला पाहिजे.

८. स्वच्छ प्रशासकीय कारभाराद्वारे सुरक्षिततेची हमी : शेवटी प्रत्यक्षात कायदे, निर्णय राबविण्यासाठी प्रशासनाकडे सोपविले जातात. ही प्रशासनाची व्यवस्था भक्कम हवी. लाचलुचपत, वशिलेबाजी, राजकीय दबावापासून अलिप्त हवी. त्याचप्रमाणे शासनव्यवस्थेचा कारभार जितका स्वच्छ, चोख असेल तितका लोकांचा तिच्यावरचा विश्वास वाढतो. समाजकंटकांना प्रभावीपणे आवर घालण्यासाठी योग्य ते अधिकार पोलीस यंत्रणेला दिले पाहिजेत. कायदेशीर पळवाटा काढल्या जातात. त्या कायद्यातील उणिवा दूर झाल्या पाहिजेत. कारण काळाबाजारवाले, तस्कर म्हणजे स्मगलर्स, साठेबाज, गुंड, भेसळ करणारे, नकली माल बनविणारे हे सर्व समाजाचे शत्रू आहेत. विघटनकारी शक्तींना ते साहाय्यभूत होतात. भाषिक, वांशिक, धार्मिक, जातीय कोणत्याही बाबतीत अस्थिरता माजली की, समाजकंटक त्याचा अचूक फायदा उठवतात. लुटालूट, जाळपोळ यांसारख्या विध्वंसक कृत्यांचे ते नेतृत्व करतात. तेव्हा सर्वसामान्य जनतेला दिलासा देणारी त्यांच्या सुरक्षिततेची काळजी वाहणारी प्रभावी प्रशासन व्यवस्थादेखील राष्ट्रीय एकात्मतेला साहाय्यभूत ठरते.

१९४८ मध्ये भाषा संबंधित संसदीय समितीने राष्ट्रीय एकात्मतेकरिता पुढील सूचना केल्या होत्या.

१. सर्व भारतीय भाषांची एक राष्ट्रीय अँकेंडमी स्थापन करण्यात यावी जी घटनेतील तरतुदीनुसार संसदीय व प्रादेशिक भाषांचा विकास करेल.

२. हिंदीला राष्ट्रभाषा म्हणून प्रशासन व शिक्षणात योग्य स्थान द्यावे. त्याचबरोबर इतर प्रादेशिक भाषांचाही विकास साधावा.

३. शिक्षण पद्धतीत अशा सुधारणा करण्यात याव्यात की प्रादेशिक भाषांच्या जोडीला हिंदीचेही शिक्षण दिले जाईल.

४. रेल्वे, तार, डाक, विभागात प्रादेशिक भाषांबरोबर हिंदीचाही वापर व्हावा.

५. सांप्रदायिकतेला आळा घालण्यासाठी डॉ. व्ही. के. आर. व्ही. राव यांनी पुढील सूचना केल्या.

१. सांप्रदायिक आधारावर निर्माण झालेल्या राजकीय पक्षावर बंदी घालण्यात यावी.

२. जातीय तणाव, विशेषत: हिंदू मुस्लीम तणाव वाढवतील अशा सर्व वर्तमानपत्रांवर बंदी घालण्यात यावी.

३. सांप्रदायिकता व अशांती निर्माण करणाऱ्या व्यक्तींविरुद्ध कडक कारवाई करण्यात यावी.

४. सांप्रदायिकता व धर्माच्या नावावर निर्माण होणाऱ्या तणावास आळा घालू शकेल अशा संस्थेची निर्मिती व्हावी.

५. समाजशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्त्वज्ञ यांची एक संशोधन संस्था स्थापन करण्यात यावी की जी या समस्येचा सर्वांगीण अभ्यास करून वस्तुस्थिती जनतेसमोर मांडील.

प्रा. हुमायून कबीर या समस्येसंबंधात म्हणतात की, महाविद्यालय व विश्वविद्यालयात एक असे शैक्षणिक वातावरण निर्माण करण्यात यावे की जेणे करून, प्रादेशिकता, धर्म, भाषा यांसारख्या मर्यादा ओलांडून नवीन पिढी संपूर्ण राष्ट्र संघटनेच्या दृष्टीने विचार करू लागेल.

१९६१ साली केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाने डॉ. संपूर्णनिंद यांच्या अध्यक्षतेखाली 'Committee for National Integration' ची स्थापना केली. या समितीने राष्ट्रीय एकात्मता वाढीसाठी पुढील शिफारशी केल्या होत्या.

१. राष्ट्रीय एकात्मतेचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून विविध स्तरावर अभ्यासक्रमांची पुनर्रचना करणे.

२. पूरक शैक्षणिक कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे.

३. पाठ्यपुस्तकात सुधारणा घडवून आणणे, की ज्यातून राष्ट्राभिमान वाढीस लागेल.

४. सामुदायिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, की ज्यामुळे विविध जाती धर्मांचे लोक एकत्र येऊ शकतील.

या व्यतिरिक्त अस्पृश्यता व जातिवादाचे उच्चाटन करणे, आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहांना प्रोत्साहन देणे, धर्मनिरपेक्षता वाढीस लावणे, यांसारख्या उपायांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

अशा प्रकारे प्रसंगी नकारात्मक (Negative) तर प्रसंगी होकारात्मक (Positive) अशा दोन्ही स्वरूपाची, उपायांची विस्तृत प्रमाणात अंमलबजावणी झाली पाहिजे. राष्ट्रीय एकात्मता ही प्रक्रिया वृत्तीतील बदलांशी संबंधित असल्याने या सर्व उपाययोजनांद्वारा नव्या सामाजिक नियमनांची (Social Norms) निर्मिती झाली पाहिजे. अशा सामाजिक नियमनांचा आधार निश्चित विचारप्रवणता (Rationality), धर्मनिरपेक्षता (Secularism) व विश्वात्मकता (Universality) असावा. हा बदल गुंतागुंतीचा, अवघड असला तरी तो घडवून आणलाच पाहिजे. कारण शेवटी राष्ट्रीय एकात्मता हे अगदी अंतिम उद्दिष्ट नाही. अतिरेक्यांचे वाढते प्रस्थ व अणवस्त्र स्पर्धेने भयभीत झालेल्या सर्वच मानवजातीला ‘बसुधैव कुटुंबकम्’ हा गौलिक संदेश कल्याणप्रत नेणारा आहे तर राष्ट्रीय एकात्मता ही त्याकडे नेणारी योग्य वाट आहे.

अयं निजः परोवोति गणनः लघुचेतसाम् ।

उदारव्वरितानां तु बसुधैव कुटुंबकम् ॥

- हितोपदेश

‘हे माझे, हे पंरक्याचे’ हे संकुचित वृत्तीचे लक्षण आहे.

उदारवृत्तीना मात्र ‘हे विश्वाचि माझे घर’ आहे.